

Az „Ó-magyar Mária-siralom“ betűjének értelmére vezérlő kalauz.

(6-ik közlemény.)

sidou (4)

Egykorú kiejtése: *zsidóv*.

A Pais-Horváth-féle kiadás szerint és más kiadók szerint is egykorú kiejtése: *zsidou*, azaz *zsidou*, *ou* kettőshangzóval. Azonban ezt az általánosan elterjedt föltevést, hogy az Árpád-kori magyar szövegekben *ou*, *ëü*, *au*, *äu* kettőshangzók vannak, bizonyítani még senki nem bizonyította. Az *u*, *ü* végű és elejű kettőshangzókról a nyelvtudomány csak annyit állapított meg, hogy a mai nyelvjárásokban előfordulók újabb keltűek, nincsenek meg sem *ó*, sem középmagyar nyelvm emlékeinkben.

Ellenben megfigyelhető az a magyar hangtörténetben, hogy hosszú magánhangzó után a szótagzáró *l*, *j* (*i*), *v* gyakran eltiünik: *volt* > *vólt* > *vót*, *abbúl* > *abbú*, *ganaj* > *ganéj* > *gané*, *tanojt* > *tanéjt* > *tanéjt* > *tanét*. *lev* > *lév* > *lé*, *rév* > *ré*, *bév* > *böv* > *bő*, *cerkov* > *cerkóv* > *cerkó* (MTSz). (Vö. Mézőly: Nyelvtörténeti fejtegetések 28—29, 78—79.)

A *zsidó* honfoglalás előtti szláv jövevényszó, eredeti szláv alakja *zsidoui* volt. Árpád-kori okleveleinkben így találjuk írva: *Sýdou* (1244), *Sydou* (1280) *Sydou* (1333), *Sydow* (1337), *Sydou* (1348), *Sydou* (1350), *Sydou* (1363), *Sydou* (1372), *Sydow* (1379). Ezek az így írt alakok az ÓMS. *sidou* alakjával együtt nyilvánvalóan azt mutatják, hogy ezekben a végső *u* és *w* betű *v* hangot jelöl, aminthogy az átadó szláv nyelvben is *v* volt *e* szóban. Mivel azonban 1449-i oklevélben már *Sydo* van, 1459-iben *Zido*, 1469-iben *Sydo* (OklSz.), vagyis mivel a XV. században már csupán mai *v*-tlen alakját találjuk a *zsidó*-nak, ezért valószínű, hogy az ÓMS. nyelvében *e* szónak már nem *zsidov*, hanem *zsidóv* alakja volt, közvetlen előzője a XV. századi és mai *zsidó* alaknak. A XV. századeleji Husszita Bibliában is *zsidó* (írva: *sido*) van: tehát a *zsidó* szó *v* nélkül megvolt már a XIV. században is. (Más szavakon régebbi *-ov* > *-ó* változás is megfigyelhető.)

Hangtörténeti megállapításokra sokkal biztosabb alap az összefüggő nyelvmemlék, mint a latin oklevelek elszórt szavai. A Halotti Beszéd következetes orthographiája alapján megállapítható, hogy annak is ó-magyar nyelve ugyan nem ismerte az *ou* vagy *öu* kettőshangzót.

A HB az egyszerű *gy* hangot egy *g*-vel jelöli: *vogmuc* (2.

sor). *uogmuc* (2), *gimilcietul* (4), *ig fa* (5. sor; ejtsd: *iggy fá*, értsd: 'ëgy fá'; a mássalhangzó (f-) előtt az *ëggy* számnév *gy* hangja ma sem hangzik hosszan, mert a magyarban mássalhangzó előtt nem ejthetünk hosszú mássalhangzót), *gimilce twl* (5), *Ge* (5), *gimils twl* (6—7), *ge* (8), *gimils twl* (9), *gimilsben* (9), *gimilsnec* (9), *hug* (10), *ge* (11), *vogmuc* (14), *Hug* (14), *vogmuc* (16), *kegilmel* (16), *hug* (16), *keg(iggen)* (17), *archangelt* (18), *angelcut* (19), *hug* (22), *legenec* (22), *hug* (22), *hug* (29), *kegilmehel* (29). Egyetlenegyszer el nem vétené a HB másolója, hogy az egyszerű *gy* hangot kettőzve *ggy*-nek írná. Pontosán megkülönbözteti viszont a *ggy* hosszúságát is; el nem vétené egyetlenegyszer sem, hogy azt ne kettőzve *ggy*-vel jelölné: *iggy ember* (15. sor; ejtsd: *iggy embër*, értsd: 'ëggy embër'; magánhangzó (e-) előtt az *ëggy* számnév *ggy* hangja ma is hosszan hangzik), *Wimagguc* (16), *kegiggen* (17), *vimagguc* (18), *uimaggonoc* (19), *uimagguc* (19), *vimagguc* (21), *oggun* (25), *uimagguc* (27), *uimaggomuc* (27); ejtsd: *vimágggyuk*, *kegyiggyën*, *oggyun*, *vimágggyomuk*, értsd: 'imádjuk, kegyëdjën (= kegyelmezzén), adjon, imádjunk'.

Most egy kis kitérést kell tennünk.

Kulcs és *kilincs* szavunk eredeti jelentését az a réges-régi állapot szabta meg, hogy az ajtó bezárása, a retesz rögzítése kötelékkel (szíjjal, madzaggal, gúzzsal) való kötésből, kinvitása pedig oldozásból állott. Ha a *kulcs* azt a tárgvat jelentette volna kezdetben is, melyet ma, akkor nem értenénk meg, hogy miért mondják az újját összefonóra azt, hogy *összekulcsolja* a kezét', és miért hívják Dunántúl *kúcsos* (< kulcsos) kalács'-nak a lakodalmi *fonott* kalács'-ot. *Kilincs*-e, *kiléncs*-e a XVII. században nemcsak az ajtónak volt (az ajtón a *kilincs* az volt, ami ma a *kallantyú* = obex) hanem a tékozló fiú tarisznyájának a szájáról is az *kiléncs* kopott le (l. NySz.): tehát a *kilincs* nem csupán 'toló v. forgó zár, retesz' neve volt, hanem a tarisznya bekötésére való szíjé is. (Nem francia jövevényszó a *kilincs*, mint Bárczi Szófejtő Szótára és általában a nyelvtudósok vélik, hanem olyan hangutánzó eredetű, úgynevezett hangfestő szó, mely ezeknek a családjába tartozik: *kallantyú*, *kallantyú*: 'forgó v. rábillenő fa-zár'; *kilincs*: 'a lélekvesztőn a ciklony beakasztására való fül'; *kelentyű*: 'a vízmerítő veder fogantyúja, amelynél fogva az ostorfára akasztják'; *kalancsolódik*: 'bonyolódik, össze-vissza akadoz, keresztbe vetődik egymással'; *kilincs-kalancs*: 'tekervényes út' (MTSz.). Az *ajtó* szóról pedig a finnugor nyelvekből (Budenz: MUSz.) be lehet bizonyítani azt, hogy eredetibb jelentése 'nyitó' ~ 'oldó' (vö. f. *ovi* ~ vog. *áwi*, *ájuw* = 'ajtó'; vog. *ojti* = 'oldó', ~ oszty. *ánžәи* = 'losbinden' ~ f. *avaan* = 'kinyitok'; Paasonen: Ostj. Wb.), továbbá be lehet bizonyítani azt is, hogy az *ajtó j* hangja *u*-vel

váltakozott (mint só: *sav-a*, nyj. *saj-talan*). Az *ajtó* szó alapszavának nemcsak *aj-* változata lehet, hanem *ov-* is, annak az *aj- ~ ov-*nak jelentése pedig ,nyit', ,old' volt.

Már ennyiből is látható, hogy ez az ,old' jelentésű *ov-* tö van a HB. *ovdonia* szavában, melynek mai alakja: *oldania*, és *ovga* szavában, melynek mai alakja: *oldja* (ejtsd: *olgya*).

Az *ov-* ,nyit, old' jelentésű ígétből -*d* ígéképzővel úgy lett az *ovdoni* (oldani), mint az *es-ből*, *tol-ből*, *kér-ből*, **mon-ből* (vö. cser. *mán-* = mond) az *esdeni*, *toldani*, *kérdeni*, *mondani*. Az *ovdoni*-ből az *o* megnyúlásával lett *óvdoni*, ebből a -*v*- kiesésével *ódani*, ebből az -*ó-* hangnak -*ol-* hangcsoporttal való helyettesítése által: *oldani*, *oldni* (mint Szovnuk > Szóvnuk > Szónok > Szolnok).

A HB-ben az *ovdonia* már valószínűleg hosszú *ó*-val hangzott: *óvdonia*.

Az *imádjuk*, *imádjunk*, *imádjanak*, *adjon* nyelvtörténetünk egész folyamán hosszú *ggy*-vel hangzott: *imággjuk*, *imággjunk*, *imággjanak*, *aggyon*. Amint látjuk, az ezeknek megfelelő alakok csakugyan hosszú *ggy*-vel hangzottak a HB. nyelvében is. Ebből az következik, hogy ha a HB. nyelvében az *old* ígének *ód* vagy *oud* vagy *oud* alakja élt volna, akkor annak a tárgyas, cselekvő, parancsoló egyes 3. személyű alakja *óggya*, illetőleg *ouggya* vagy *ouggya* lett volna, ennek pedig a HB-ben leírt alakja így lett volna: *ovgga*, *gg*-vel, mint a *vimagguc*, *oggun* stb.

Mivel azonban a HB-ben nem két *g*-vel *ovgga*, hanem egy *g*-vel *ovga* vagyon írva, ebből a HB. orthographiája szerint kétségtelen az, hogy az *ovga* alakban nem hosszú, hanem egyszerű *gy* hangot jelöl a *g*. Ha a régi *ód ~* nyelvjárási *oud* ígének *d*-je az imperativus jelével hasonul, akkor a hasonulásból épügy hosszú *ggy* keletkezik, mint ezekben az esetekben: *féd*, *fédjén*, ejtsd: *fëggjën*; *véd*: *védjén*, ejtsd: *vëggjën*; *szid*: *szidjon*, ejtsd: *sziggyon*; *széd*: *szédjén*, ejtsd: *szëggjën*; *ad*: *adjon*, ejtsd: *aggyon* — valóban a mai *adjon* régi hangváltozata a HB-ben *oggyun*, így írva: *oggun*. Kétségtelen tehát, hogy *féd*, *véd*, *szid*, *széd*, *ad* típusú igék imperativusában nemcsak a HB. utáni nyelvben, hanem a HB nyelvében is hosszú *ggy* volt.

Hasonlítsuk össze a *fëggjën*, *vëggjën*, *sziggyon*, *szëggjën*, *imággjuk*, *vimággjuk* (HB), *aggyon*, *oggyun* (HB), nyelvjárási és régi *óggya* (= *oldja*), nyelvjárási *ouggya* (= *ua.*) alakokkal az ilyen alakokat: *esdjën*, ejtsd: *esgyën*; *kërdjën*, ejtsd: *kërggyën*; *toldjon*, ejtsd: *tolgyon*; *mondjon*, ejtsd: *monggyon*: ez összehasonlításból megállapíthatjuk azt a nyelvtörténetünk egész folyamán észlelhető állapotot, hogy az ígető végső -*d* hangjának és az imperativus jelének hasonulásából nem lehet hosszú *ggy*, hanem csak egyszerű *gy* abban az esetben, ha ama *d* hang előtt m á s s a l h a n g z ó v a n.

Ezután ha megfigyeljük azt, hogy az *ad* imperativusi alakja a HB-ben *oggun*, ejtsd: *oggyun*, az *old* HB-beli imperativusában pedig a *d* hangnak és az imperativus jelének hasonulásából egyes *g*-vel írott *ovga* alak lett, vagyis egyszerű *gy* hangú alak keletkezett: ebből megállapíthatjuk azt, hogy az *ovga* írott alaknak *gy* hangja előtt a *v* betű nem magánhangzónak, hanem mássalhangzónak a jele.

A *v* betű pedig nem más mássalhangzónak a jele, hanem csupán a *v* hangé, mind ma, mind ezelőtt, mind a Halotti Beszéd korában; tehát a HB. *ovga* szavának kiejtése: *ovgya* > *óvgya* — benne közvetlenül az egyszerű *gy* előtt semmiféle magánhangzó, sem *óu*, sem *ou* nem lehet. Szófejtés, hangtörténet és helyesírástörténet egyaránt bizonyítja az *ovga* alak *v* betűjének *v* hangú értékét.

Mivel pedig a HB-ben az *óvdonia* és *óvgya* alakokban a mai *ó* hang helyén megtaláljuk a finnugor eredetű *ov* vagy *ón* hangkapcsolatot, ebből következik, hogy a HB. *iobben* (= jóban) és *iow* (= jó) alakjában is a finnugor eredetű *jó* szónak eredetibb *v*-s alakja van meg: *jóvben*, *jóv* (vö. *jav*-a ~ *jov*-a).

Tudjuk, hogy a finnugor szóbelsei *-*m*-nek (bilabialis) a magyarban megfelelhet -*v* (dentilabialis), pl.: finn *nimi* ~ vog. *nem* ~ magyar *nev* > *név* (*nev*-em); finn *liemi* ~ vog. *lēm* ~ magy. *lev* > *lév*, *lév*-ben — ezekből lett a mai *lé*, *lében*. A vogul *jam*-sz alapszavának így felel meg a magyar (rég) *jov* > *jóv*, *jóv*-ben — ezekből lett a *jó*, *jóban*.

Az *óvdonia*, *óvgya*, *jóv*, *jóvben* a HB-nek olyan hangtanát mutatja, melyből az következik, hogy a HB-beli (ismeretlen eredetű) *boudug* írott alaknak sem *boudug* a kiejtése, hanem *bóvdug*, s ebből lett a régi és nyelvjárási *bódog*, melyből a mai *boldog* lett a Szóvnu > Szónok > Szólnok, *óvd* > *ód* > *old* szerint.

Ezek után a HB. *uolov*, *iarov* (= való, járó) igeneve sem lehet -*ou* képzős, mint nyelvtudósaink vélik, hiszen a finnugor nyelvhasonlítás és magyar nyelvtörténet szerint is -*ov* volt az -*ó* igenévképző egyik eredetibb alakja. Az ó-magyar korban *voloy*, *jároʋ* volt, ebből lett az Árpádkor folyamán *volov* > *volóv* > *voló*, később > *való*, és *járov* > *jároʋ*, majd > *járó*. (L. Mészöly: A HB. tárgyas elb. mult alakjai 115 és: Nyelvtörténeti fejtegetések 78–84.)

A HB nyelvében tehát egyáltalában nem volt *ou* kettőshangzó. Ha pedig az 1200 körüli HB-ben nincsen *ou*, akkor nincsen az 1300 körüli ÓMS-ban sem, mivel a kettőnek nyelve amúgy is sok azonos helyesírási és hangtani egyezést mutat.

Az ÓMS. *sidou* alakjának kiejtése tehát semmiképpen nem lehetett: *zsidou*, hanem mindenképpen: *zsidóv*.